

YENİ FARİSİDE TÜRK UNSURLARI *

M. Fuad Köprülü

Sâsânî devletinin sükutundan sonra, islâm medeniyeti dairesine giren İran'da teşekkül eden ve bâzı âlimlerce „yeni farisî“ diye adlanan edebî dil üzerinde türk dilinin ne gibi te'sirleri oldu? Şimdiye kadar, avrupa âlimleri arasında, türk dili üzerinde farsçanın te'sirlerini araştıranlar vardır (msl. *Bittner* ve başkaları). Fakat bu meselenin öbür yüzünü, yani türkçenin farsçaya tesiri meselesini, şimdiye kadar ortaya koyan hiç olmadı. Şâsânîler devrinde ve hattâ onlardan evvel türklerin iranlılar ile sıkı münasebetleri olduğu malûmdur; bu münasebetler, Sâsânîler'in sükutundan sonra, büsbütün arttı, kuvvetlendi. XVI. asra kadar İran sahasına yeni yeni birçok türk unsurlarının gelmesi, bu suretle türk ve fars unsurlarının İran ve Efgan sahalarında yan yana ve aynı siyasî hâkimiyet altında müşterek bir hayat geçirmeleri, her iki unsurun da aynı kültür çerçevesi içinde yaşamaları ve daha bu gibi birçok âmiller, türk ve fars dillerinin birbirini üzerinde karşılıklı izler bırakmasını zarurî kılmıştır. Bu böyle olduğu ve farsçanın türkçe üzerindeki te'sirleri azçok araştırıldığı halde, türkçenin farsça üzerinde te'siri meselesi, şimdiye kadar araştırılmak şöyle dursun, hattâ bir mesele olarak bile, ortaya konulmuş değildir.

Gerçi, uzun zamanlardanberi farisî sanılan bâzı kelimelerin aslen türkçe olup, sonradan farisîye geçtiği hakkında, bilhassa lûgat kitaplarında, bâzı kayıtlara tesadüf olunur: *Mahmud Kâşgarî*, oğuz türklerinin eskidenberi iranlılar ile münasebetlerde buldukları için, oğuzcada fazla farisî kelimeler bulunduğunu söylemekle beraber, meselâ *kilit* kelimesi gibi, bir takım kelimelerin aslen türkçe olduğunu da tasrihten geri durmaz; sonra, birçok farsça ferhenklerde de bâzı kelimelerin aslen türkçe olduğu tasrih edilir. Fakat bütün bunlar tesadüfî şeylerdir. Nitekim meselâ aynı ferhenklerde, esasen türkçe olan bir takım kelimeler de hâlis farisî olarak gösterilmiş ve çok defa manaları da yanlış izah olunmuştur. Aynı suretle, meselâ *Mesnevî-i Mevlânâ* yahut *Vassaf tarihi* gibi, bâzı eserler için yazılmış hususî lûgat kitaplarında farsçaya geçmiş türk-moğol kelimelerine tesadüf olunur ki, bunlar hakkındaki izahat da,

* 1938 de Bruxelles'de toplanan enternasyonal müsteşirlik kongresinde okunan muhtıradır.

ekseriya yanlış ve sathîdir. Bâzı avrupa âlimleri de muhtelif yazılarında, meselâ her hangi bir kelimenin etimolojisini yaparken yahut bâzı İran şairlerinden bahsederken, bu meseleye bir kaç satırla temas etmişlerdir.

İşte bugün huzurunuzda bu meseleyi, ilk defa olarak, ortaya atmak istiyorum. Şimdiye kakar hiç işlenmemiş, üzerinde usullü sûrette çalışılmak şöyle dursun, hattâ düşünülmemiş bir meseleyi, böyle küçük bir araştırma taslağı ile kestirip atmak davasında bulunmayacağımdan emin olabilirsiniz; türk ve fars filolojilerini aynı derecede alâkadar eden bu büyük mevzûu aydınlatmak için, türkiyatçılar ile iraniyatçıların uzun zamanlar el birliği ile çalışmaları lâzımdır. Ben, sadece, dil tarihi kadar umumî kültür tarihi bakımından da ehemmiyetli olan bu mevzu üzerinde biraz uğraşmış bir tarih araştırmacısı sıfatı ile, burada meseleyi en umumî hatları ile ve bilhassa külür tarihi çerçevesi içinde, ortaya koymağa çalışacağım.

Bâzı âlimler, türkler ile iranlılar arasında çok eski zamanlardanberi mevcut sıkı münasebetleri — meselâ iskitlerin türkler ile iranlılardan mürekkep bir halita olduğunu — göz önüne alarak, dil bakımından da bunun karşılıklı iktibaslara yol açacağını îma etmişlerdir; meselâ şu son zamanlarda türkçe *katık* kelimesinin iptida irâncaya ve ondan da, Arşakîler (Arsacides) zamanında, ârâmî diline geçtiğini iddia edenler oldu. Kezalik Prof. *Paul Pelliot* birçok müşterek kelimelerin aslen irancamı, yoksa altaycamı olduğunu tâyin imkânsız bulunduğunu ileri sürdü. Hâlbuki evvelce, müsteşrikler, farisîde mevcut birçok türkçe kelimeleri, daha ziyade, iranî menşelere irca etmeğe çalışıyorlardı; meselâ türkçe *aş* kelimesini *Th. Houtsma, P. Horn* sanskritçe ile izzah etmek istemişlerdi; fakat *Benveniste* bunun yanlışlığını meydana koydu. Ben, kendi salâhiyetim dışına çıkmamak için, daha eski devirlere gitmeyerek, yeni farisîdeki türk unsurlarını araştırmakla iktifa edeceğim.

Bu mevzûun genişliğine, toplayabilmiş olduğum malzemenin azlığına, İran filolojisi hakkındaki bilgimin çok eksik olmasına rağmen, bu mesele hakkında söz söylemek cesaretini gösterişim, işte meselelerin ehemmiyetinden dolayıdır. Ancak şu ciheti de bilhassa tasrih edeyim ki, toplayabildiğim mahdut malzemeye dayanarak elde edilen neticeler aslâ indî ve hayalî değildir. Kudretim yettiği kadar filolojinin ve tarihin en sıkı tenkit usullerine riayetle ayrılmadım; tetkikten evvel verilmiş hükümlerden (*apriorisme*) münferit vak'aları keyfi surette umumileştirmekten (*généralisation fantaisiste*) çekindim. Bununla beraber, mütalâalarım arasında, şimdilik sadece bir faraziye mahiyetinde görülebilecek şeyler olabilir; yahut, teferruata ait cihetlerde, bazı yanlışlıklar bulunabilir. Bütün bunlara karşı çok kuvvetli bir mâzeretim var: ben

büyük bir dâvayı halletmek iddiasında bulunmuyorum; sadece, şimdiye kadar hiç hatıra gelmemiş bir filoloji mes'alesini, bilhassa kültür tarihî bakımından, ortaya atarak, mütehassısların dikkatini bu mevzû üzerine çekmeğe çalışıyorum.

I.

Sâsânîler'in son zamanlarında ve islâm ordularının ilk istilâlarında, Bedahşan, Sicistan, Toharistan, Kuhistan, Horasan gibi, bugünkü İran'ın şark sahalarında ve Efganistan'da, hattâ Hazar kıyılarında muhtelif türk şubelerinin mevcudiyetini görüyoruz. Kısmen Kuşanlar zamanından, kısmen de Eftalitler ve Gök-türkler gibi, eski türk devletleri zamanından kalmış, kısmen de daha sonra buralara gelmiş olan bu türkler, Oğuz, Karluk, Kalaç, Kümiçi, Uğrak gibi, muhtelif türk soylarına mensuptular. Bir kısım şehirli türkler arasında *mazdeizm* dininin yayılmış olması, bunu devlet dini olarak kabûl eden Sâsânîler İrani ile türkler arasındaki rabitaları kuvvetlendiriyordu. Esasen Sâsânîler'in Eftalitler, Gök-türkler ve Hazarlar ile, yüzlerce yıl devam eden sıkı siyasi ve askerî münasebetleri, iktisadî rabitaları da türk ve fars unsurlarını birbirine yabancı bırakmamıştı. Sâsânîler'in sukutu ile, İran, islâm imparatorluğu dairesine girdikten ve islâmlık yavaş yavaş türkler arasında yerleşmeğe başladıktan sonra, türk-fars münasebetleri büsbütün kuvvetlendi. Bilhassa idare eden sınıflar arasında ve büyük merkezlerde, din ve kültür birliği pek çabuk bir kaynaşmayı mucip oluyordu. İslâm devrinde İran'dan Maveraünnehir'e geçen yeni bir kısım irani unsur da, türkler ile iranlıların temas sahalarını genişletmekte idi.

Muhtelif sebeplerle Bağdad'a gelerek, islâmlığı kabûl eden türklerin, daha Abbasîlerin ilk devirlerinden başlayarak, bilhassa halife Mu'tasım'dan sonra, idare ve siyaset sahasında nasıl hâkim mevki aldıkları malûmdur. Maveraünnehir'de ve şarkî İran'da da, Sâmân-ogulları devletinde başlayan türk nüfuzu, Gazneliler imparatorluğunun kuruluşu ile büsbütün parladı. Bu sırada şarkî ve garbî Türkistan'da Karahanlılar saltanatının inkişafı ve Hind fatihi Gazneli Mahmud'un hemen bütün İran'a hâkim olması, Bağdad'da Deylemîler'in tehakkümüne rağmen, şark-islâm dünyasında türk hegemonyasını âdetâ kurmuş gibi idi.

Gazneliler devleti zamanında türkçenin ordu ve saray dili olduğunu o devrin tarihî vesikalarından öğrendiğimiz gibi, türkçenin o zamanki iki büyük lehçesi ile — yani hakanîye türkçesi ve oğuzca — birtakım şiirler yazıldığını da biliyoruz. Fakat şimdiye kadar bu hususta ele geçen vesikalar o kadar azdır ki, Gazneliler devrinde türk dilinin, „yazı dili“

olarak, ne hâlde bulunduğunu ve ehemmiyet derecesini lâıyıkı ile anlamağa şimdilik imkân yoktur. XI. asrın ilk on yıllarına ait olan bu vesıka yoksulluğundan menfi hükümler çıkararak, „türk dilinin o sırada edebî dil olacak kadar tekâmül etmediğini“ iddiaya kalkışanları susturmak çok kolaydır: türkçenin daha islâmiyetten evvel edebî dil olduğunu gösteren pek çok vesikalarımız olduğu gibi, yine XI. asrın ikinci yarısında, islâm kültürü dairesinde klâsik bir türk edebiyatının mevcudiyeti de Kâşgar'da yazılmış olan *Kitadğu bilig* (1069/1070) ile kat'î surette meydana çıkmıştır. Çok uzun bir tekâmül devresi geçirmeyen bir edebiyat, hiçbir zaman birden bire böyle büyük ve kuvvetli bir eser vücuda getiremez. Esasen bu asırda, Karahanlılar devleti dairesinde türkçenin resmî dil olarak kullanıldığını gösteren vesikalar da son zamanlarda meydana çıkmış bulunuyor. Karahanlılar ile Gazneliler arasında sıkı siyasî münasebetler bulunduğunu düşünürsek, türk dilinin Gazneliler devletinde de, şimdiye kadar tahmin edildiğinden daha kuvvetli, bir mevki olduğunu istidlâl zor değildir. Yalnız şurasını da tasrih edelim ki, kendilerini Afrasiyab neslinde sayan ve türk an'anelerine çok sadık kalan bu türk sülâlesine karşı, Gazneliler hanedânı ve bilhassa Mahmud, İran an'anelerine fazla bir bağlılık göstermişler, türklüklerini fazla ihmâl etmişlerdi. Mahmud'un kendisini mutaassıp bir islâm hükümdarı, bir İran şehinşahı gibi göstermesi, belki de Abbasîler'e merbut sünnî memleketlerinde nüfuz kazanmak ve hükümrân olduğu memleketin yerli an'anelerini okşamak düşüncesinden ileri geliyordu. Hâlbuki doğrudan doğruya türk memleketlerinde hâkim olan Karahanlılar için, bu gibi düşüncelere lüzum yoktu.

„Yeni farisî“ dediğimiz islâmiyetten sonraki edebî İran dili, ister *Christensen*'in dediği gibi bir cenub-i garbî İran lehçesinden, ister *İvanov*'un düşüncesi gibi bir şarkî İran lehçesinden çıkmış olsun, her hâlde X. asırdan evvel bâriz bir varlık gösteremedi. IX. asırda Tâhirîler zamanında, zerdüşfîlik hatıralarını uyandıracığı korkusu ile, farisî eserler aleyhine tâkibat yapıldığını, hükümet işlerinde ve saraylarda resmî dil olarak arapça kullanıldığını biliyoruz. Sâ mân-ogulları devrinde farsça şiir inkişaf ettiği hâlde, devlet muhaberelerinde yine arapça kullanılıyor, ilmî eserler arap dili ile yazılıyordu. Gerçi Sâ mân-ogullarının son zamanlarında bir aralık farisîyi resmî işlerde de kullanmak teşebbüsünde bulunmuşsa da, bu teşebbüs muvaffakiyetle neticelenememiş, arapçanın hâkimiyeti sarsılamamıştır. Aynı mahiyette muvaffakiyetsiz bir teşebbüsü Gazneliler zamanında da görüyoruz.

Sâ mân-ogulları ve Gazneliler zamanlarında, farisî, ilim dili ve resmî dil olarak, arapça ile rekabet edecek bir mevkide bulunmamakla beraber, saraylarda rağbet gören bir edebiyat dili hâlini almış, Rûdekî,

Daķikî, Firdevsî, Unşurî, Esedî, Farruhî, Kisaî, Minuçihri gibi, kuvvetli san'atkârlar yetiştirmişti. Bu dil ile yazılan gazeller, kasideler, destanlar ve efsaneler türk saraylarında da büyük rağbet görüyordu. Herhâlde X. asrın başında, müslüman fars edebiyatı kuvvetli bir inkişaf halinde idi. Abu 'l-Mu'ayyad Balhî, Abū Maşūr al-Ma'marî ve Daķikî gibi, bir takım nâsir ve şairlerin üzerinde çalıştıkları *Şehnâme* mevzûunu büyük bir muvaffakiyetle meydana koyan Firdevsî ile İran'ın millî destanı da san'atin sihirli eli ile canlanmış bulunuyordu. Yalnız şunu da söylemek lâzımdır ki, *Şehnâme* yalnız iranlıları değil, türkleri de alâkadar eden rivayetler ile doludur; Firdevsî ve Firdevsî'den evvel bu mevzû üzerinde çalışmış olanlar, gerek doğrudan doğruya, gerek Sâsâniler zamanından kalma eserler vasıtasıyla, galiba birtakım türk rivâyetlerine de yabancı kalmamışlar, onlardan da istifade etmişlerdir. Şu son yıllarda *Şehnâme*'deki bâzı efsaneler ile çin efsaneleri arasında bâzı münasebetler kurulmak teşebbüsünde bulunuldu; eğer bu cihet kat'ileşecek olursa, uzak şark motiflerinin İran'a kadar gelmesinde türklerin rolünü aramak icap edecek, belki de gerek Çin'e, gerek İran'a aynı motifleri türklerin vermesi ihtimâli kendini gösterecektir. Türk halk edebiyatının bu cins te'sirlerine, hattâ bundan daha çok eski zamanlarda tesadüf edildiği iddiası, bir asırdan beri ortada mevcut olduğu için, böyle bir neticeyi aslâ hayretle karşılamak icap eder. Esasen *Şehnâme*'nin eski türk destanları ile mukayesesini meselesi de, şimdiye kadar el sürülmemiş bir mevzûdur ki, türk kültürü bakımından, mutlaka ehemmiyetle uğraşılmak lâzımdır.

Türk ve fars dillerinin X. asrın başlarındaki karşılıklı vaziyetlerini bu umumî hatlar ile tesbit ettikten sonra, bu devirde İran edebî dilinin türkedenden ne gibi şeyler aldığına tesbite çalışalım. Biz bu hususta, evvelce itiraf ettiğimiz gibi, kâfi derecede malzeme topladığımızı iddia edecek değiliz; tetkik ettiğim başlıca vesikalar Gerdizî'nin *Zayn al-Ahbâr*'ı ve *Târîh-i Bayhaķî* gibi, bu devre ait ve bu zamanlarda yazılmış tarihî kaynaklar ile, nisbeten iyice birer tab'ı elde olan Farruhî ve Minuçihri divanları, *Şehnâme* lügatleri hakkında Abdülkadir Bağdadî'nin Salemann tarafından bastırılmış *Lûğât-i Şehnâme*'si ve 'Alî b. Aḫmed Asadî'nin *Paul Horn* tarafından neşredilmiş *Lûğât-i Fûrs*'üdür. Bütün bu lûgat kitaplarında türkçe sözlerin mahiyeti ekseriyetle yanlış anlaşılacak, onlara tahmini manalar verilmeğe çalışılmıştır ki, bu yanlışlıkların daha sonraki lûgatçiler tarafından da aynen kabul edilerek, hattâ o vasıta ile *Vullers* ve *Steingass* gibi avrupalı lûgatçilerin eserlerine de intikal ettiğini görüyoruz. Bunlarda ilk bakışta göze çarpan türk sözlerini birkaç kısma ayırabiliriz.

1. Doğrudan doğruya türk memleketlerine türk şehirleri ve türk kabilelerine ad olan has isimler: تورك , تركن , غز , تاتار , بولغار , خلیج , یغما , یغما , خلیج , بولغار , تاتار , غز , تركن , تورك , كیماك , كیماك (كومیچی) , خنچاق , قوشان , چكل , خنچاق , كیماك , كیماك (Karahanlılar) , خانیان , براس , خن , چین , بیکند , چاچ , بلاساغون , طراز , قایتاق .

2. Türklere mahsus unvanlar, rütbeler ve memûriyet adları: خان , خاتون , سوباشی , تکمین , شاد , ایلک („yabgu yazısı“) خط پیغوی , („yabgu“) پیغو , تکین , hazinedar (آغیچی) آغاجی , („otağ başı“) وثاق باشی , آلب , سوقان , کوتوال .

3. Sair umumî mahiyette sözler: ساو („harac“ mânasına) , otak (وثاق) , („put“) بت , کچی (kici „ufak tefek şeyler“ , Rūda-ki 'de var) , سارنج , چال („öküz boynuzundan yapılan şarap kadehi“) , اوطاغ , یالغ , طوغرول (üçü de kuş ismi) , چاو („bağırma“ ; چاویدن diye masdar da yapılmıştır) , چوک („iki ayağı üzerine oturmak, çökmek“ ; نشستن چوک gibi mürekabâtı vardır) , پکماز („pekmez“) , میاچی (farisî میان ile-türkçe جی 'nin birleşmesinden) , کنگ (kuvvetli; cüsseli adam ; کنکیش < keng; türklere bu kelime, adam ismi olarak, XV. asırda bile mevcuttur) , دغو (doğu; Abdülkadir bununu „Turan hududunda bir sahra“ diye izzah ediyorsa da, yanlışır) , دغ („otsuz, ekimsiz yer diye“ izah ediliyor, yani dağ) , طارم („gök“ yerine; türklere derim ev dedikleri keçe çadır; „hükümdar çadırı“ ve nihayet „gök“ manalarına gelmiştir) .

Bu devirlere ait farisî eserler daha etraflı surette araştırıldığı hâlde, bunlar gibi daha birçok sözlerin fars edebiyatına geçmiş olduğu anlaşılacaktır. İran dil ve edebiyatının umûmî gidişi bakımından, islâm devri farisîsinin, yâni edebî İran dilinin, şarkî İran lehçelerinden biri üzerine kurulduğu nazariyesi, bence de daha kuvvetli görünüyor. Bu sahadaki iranî unsur ise, eskiden beri türklere ile çok fazla temasta buldukları cihetle, dillerine türkçeden birtakım sözlerin geçmiş olması pek tabiidir. Farruhî gibi, aslen türk oldukları hâlde, zamanlarının modasına göre, farisî yazan şairlerin de, ana dillerinden birtakım sözleri edebî dile soktukları kendiliğinden anlaşılır. Türkçenin, ordu ve saray dili olmak itibarıyla, haiz olduğu mânevî nüfuzu da bu te'siri büsbütün kolaylaştırmıştır. Bu devir farisîsine türkçeden, böyle umumî mahiyette sözlerden başka, devlet teşkilâtına, askerliğe, unvanlara ve rütbelere ait istilâh mahiyetinde sözlerin geçmesi de zarurî idi; çünkü Sâman-ogullarında ve Gaznelilerde, türk devlet teşkilâtı an'aneleri, kendisini göstermeğe başlamıştı. Bu te'sir, Karahanlılarda ve daha sonra Selçuk imparatorluğunda gördüğümüz kadar, büyük ve kuvvetli olmamakla beraber, her hâlde mevcuttu. Bu devirde türkçeden farisîye geçen üçüncü kısım sözlere gelince, bunlardan bazıları tarihî an'aneler ve yazılı eserlerle gelen,

bâzısı da, o sıradaki daimî münasebetler dolayısıyla, halk arasında bilinen ve yaşayan kabîle, memleket, şehir isimleridir; bu birinci kısım sözlerden bâzısının, daha o zaman bile, asıl tarihî mahiyeti unutulmuş ve sadece edebî bir *fiction* hâlinde kalmıştı. Bu şekilde asırlarca devam eden birtakım edebî tâbirlerin — meselâ *şûh-i çigil*, *büt-i yağmâ* v.s. — asıl mânaları unutulmuş ve sonraki lûgatçiler bunları daima müphem ve yanlış şekilde, hattâ bâzan yanlış okuyarak, izaha çalışmışlardır.

II.

Farsça üzerinde türk dili te'sirlerinin bâriz surette artması, XI. asrın ikinci yarısında, büyük Selçuk imparatorluğunun kuruluşundan sonradır. Yaptığı derin te'sirler ve bıraktığı büyük ve devamlı neticeler bakımından, yalnız müslüman şark tarihinin değil, bütün cihan tarihinin en büyük hâdiselerinden biri olan bu imparatorluk, İran'ın muhtelif sahalarına yeniden yeniye birtakım türk unsurlarının gelip yerleşmesini mucip oldu. Yalnız Afganistan ve şarkî İran'da değil, Fars, Huzistan, Irak, Azerbaycan, Erran sâhalarında da türk ve fars unsurlarının münasebetleri bir kat daha arttı. Şimalî Afrika ve Endülüs müstesnâ olmak üzere, Mısır ve Suriye de dahil olarak, bütün şark-islâm memleketlerinin türk hâkimiyeti altına geçmesi, türk dilinin mânevî nüfûz ve ehemmiyetini büyüttü. Kâşgarlı Mahmud'un Bağdad'da, Abbasî halifesi namına *Dîvân lûgât at-türk*'ü yazması, türklerin faziletleri ve türk dilini öğrenmenin lüzum ve ehemmiyeti hakkında hadisler uydurulması, Abbasiler devrinde türklerin kazandığı ehemmiyet münasebeti ile onların faziletlerinden bâhis meşhur risalesini yazan Câhiz gibi Selçuk imparatorluğunun nüfûzu altında Hayyam şakirtlerinden 'Alî b. Maḥammed al-Ḥicâzî'nin (ölm. 546 = 1151) Sultan Sencer namına *Mafâḥir-i Atrāk* adlı bir eser yazması, bu türk hegemonyasının tabîî neticeleridir.

Selçuk imparatorluğu ve onun vârisi olan muhtelif türk devletleri zamanında, yâni XI.—XII. asırlarda, türkçenin farsça üzerindeki tesirini anlamak için, ilk önce türk ve fars dillerinin, yazı dili olarak tekâmül derecelerini de, ana çizgileri ile, gösterelim: Karahanlılar devrinde, Kâşgar ve Balasagun havâlisinde, islâm kültürü türkler arasında çok kuvvetlenmiş ve oralardan bir çok müellifler, âlimler, şairler yetişmiştir ki, bunlar, arap ve fars dillerinde de, büyük bir kudretle eserler yazmağa muvaffak olmuşlardı. Garbî Türkistan'da, H'ârezm'de, Afganistan ve İran sahalarında ise, medreseler ve saraylarda şiir ve sânat dili olarak, farisînin mevkii kuvvetlenmiş, türklerden meselâ Emîr Mu'izzî gibi farsça yazan büyük şairler yetişmiştir. Bu devirde farsçanın, resmî dil

olarak, ehemmiyet kazanması da, türk aristokrasisi içinde bu dilin mevkini kuvvetlendirmişti. Maamafih bütün bunlar, farisiye türk sözlerinin karışmasında da mühim birer âmil oldu. Konuşma dili, ordu ve saray dili olarak, bu devirde büyük ehemmiyet kazanan türkçeyi, saray ve devlet idaresine mensup olan, yahut türk aristokratlarının himayesine sığınmak isteyen iranlı âlim ve san'atkârlar, memurlar da öğreniyorlardı. XII. asır İran edebiyatının en büyük müellifi sayılan ve türk olduğunu büyük bir kuvvetle tahmin ettiğim meşhur Muhammed b. Kaşş al-Râzi'nin son Hârezm-şah Celâleddin namına *kanklı* türkçesine ait, *Tibyân al-luğât al-turki 'alâ lisân al-kanlı* adlı, bir lûgat kitabı yazması, başka unsurlara türkçe öğretmek maksadı ile yapılmış bir harekettir. Bir şiirinde, kendisinin türk olmadığını tasrih eden hakim Süzenî, aynı kasidede türkçe-farisî mülemma' birkaç beyt söylediği gibi, münasip yerlere türkçe kelimeler serpiştirerek, türkçe bildiğini gösteriyor. Meşhur Hayyâm *Nevruz-nâme* adlı risalesinde, a t ın medhine hasrettiği kısımda, Afrasiyab'ın at'a dair meşhur bir sözünü, türkçe olarak, naklettikten sonra, farisî tercümesini yazıyor: *at irke andağ kim kökke ay*. Demek oluyor ki, Hayyâm da türkçe biliyordu.

XII. asrın son yarısında Gazne ve Lâhor saraylarında, yâni Afgan ve Hindistan'daki türkler arasında, türk dilinin ne büyük ehemmiyet kazandığını, eserlerini, zamanının modasına göre, farsça yazan, Fahreddin Mübarekşâh'm tarihindeki bâzı kayıtlardan anlıyoruz:

„Türklerin başka milletlerden üstün olmalarının birkaç sebebi daha vardır. Biri budur ki, arapçadan sonra, türkçeden daha iyi ve daha heybetli hiçbir dil yoktur. Bugün türkçeye rağbet eski zamanlarda olduğundan çok fazladır. Çünkü emirlerin ve sipehsâlârların çoğu türktür. Devlet onlarındır. Bütün insanların muhtaç olduğu nimet ve servet onların elindedir. Asiller, büyükler ve büyüklerin çocukları türklerin hizmetindedirler ve onların devleti sayesinde, âsûde ve muhteremdirler“.

Anlaşıyor ki, Fahreddin Mübarekşâh türkçenin bütün dillerden daha iyi, daha heybetli olduğu fikrindedir; arapçayı bundan istisnâ etmesi, sadece müslüman zihniyetinden ileri geliyor. Sonra türkçenin o sırada eski zamanlardakinden daha büyük bir ehemmiyet kazandığı hakkındaki ifadesi de mânâlıdır. Bu ifadeyi sadece eserin yazıldığı zamana, yani Kutbeddin Aybeg zamanına değil, ondan evvelki Gurlular devrine, yani XII. asrın hiç olmazsa ikinci yarısına, ait addetmek icap eder. Hindistan edebî muhitlerinde bu an'änenin devamını ve farisî şiirlerde türkçe kelimeler kullanıldığına bir delil olarak, XIII. asır şairlerinden 'Amîd-i Müstevfî'nin bir kasîdesinde, قونوق , يماك , جيكييل , كوپاك , تمير تيرك , كومهك , يزك , (ناجاق) نجك , قونوق قيزيل آرسلان gibi, türkçe sözlerin mevcudiyetini gösterebiliriz. Gazneliler ile başlayan bu an'ane, Hindistan'daki muhtelif türk devletleri zamanında

tabiatıyla devam ve inkişaf edecekti. Yine bu eserinde, türklerin kullandıkları muhtelif alfabelerden bahseden ve klâsik türk edebiyatının mevcudiyetini söyleyen Fahreddin Mübarekşâh'ın bu sözleri, türkçenin bu asırda, yazı dili olarak, ermiş olduğu tekâmül derecesi hakkındaki bilgilerimize uygundur. Türk edebiyatı XI.—XII. asırlarda *Qutadğu bilig*'den sonra Edip Ahmed'in '*Aybat al-ḥakā'ik*'i Ahmed Yesevî'nin *hikmet*'leri ve daha bu gibi birtakım eserler vücade getirmiş, türkçe islâmî bir edebiyat inkişaf etmişti. Şarkî Türkistan'da, devlet dili olarak, türkçenin mevkii daha kuvvetli idi; fakat Semerkand'deki Karahanlılar ailesine mensup sultanlar da, şark türkleri ile muhaberelerinde, gâliba, türk dilini ve *uygur yazısı*'m kullanıyorlardı. Selçuk imparatorluğunda ise, şimdilik bildiğimize göre, islâm kültürü te'siri altında, türkçe çoktan beri yazı dili ve edebiyat dili olduğu hâlde, bir türlü umumî resmî dil mahiyetini alamamıştı. Fakat buna rağmen, saray ve ordu dili olarak, nüfûz ve ehemmiyeti artmıştı.

Bu izah edilen vaziyette, türkçeden farsçaya yeni yeni birtakım unsurlar daha girmesi gayet tabii idi. Yukarıda, Gazneliler devrinden bahsederken, tesbitine çalıştığımız türlü türlü âmiller, Selçuk imparatorluğu ve vârisleri devrinde de, şüphesiz daha kuvvetle te'sirlerini gösteriyorlardı. Bu devir İran edebiyatında, türk hükümdarlarına, saray âdetlerine, türklerin güzelliğine, kahramanlığına ait, birçok tarihî malûmata tesadüf olunur. Gazneli Mahmud ve Mes'ud devirleri şairlerinin kullandıkları türkçe kelimelerden başka, daha geniş miyasta yeni kelimeler, yeni kabîle isimleri, devlet teşkilâtına ait olarak, Selçuk devrinde meydana çıkan yeni türkçe unvanlar, adlar çok çok kullanılmıştır. Türk halkı ve türk idaresi ile bu kadar yakından temas eden, türkçe öğrenen, hattâ içlerinden bir kısmının ana dilleri de türkçe olan İran şair ve müelliflerinin elinde, edebî farsçaya türk sözlerinin girmesi pek tabii idi. Bu türkçe sözlerden bâzı örnekleri, yukarıda ayırdığımız bölümlere göre, kısaca sıralıyalım:

1. خیرخیز („kırğız“), كيماك (يماك), خلیج („kalaç“), خطا („karahtay“).

2. اولوغ, بيلگه, تيانكو, اتابك, اولوغ قوطلوغ, قوطلوغ, طمغاج, اينال, ايلخان, اولوغ, تيرگن, طرغان („tirgen; derilen, toplanan“), وشاق, چاوش, اينالج, قيراسفهمسالار, باربک, منچوق, پرچم, طوغرائى, طوغرا, اولاغ, بيرخ, طوغ, („bayrak“), طمغاجى.

3. قراجور, بىلطاق, آتاش, خوجاتاش, يالاواج, تاكرى, قونوق, سامور, سقنور („sungur“), كепенك („kepenek“), غرينك, („bir nevi kılıç“), kara-cur.

(„ümid, umud“), اوميد , يلق , ترغو , آلتون („çoban“), شبان , آقچه , ناجاق , چيچك , سراغچ („sorguç“), بغما („beyaz“), قير („girişme, naz“), گرشمه .

Bu arzettiğim örnekler, evvelce de söylediğim gibi, usüllü ve etraflı bir araştırmamanın daha neler verebileceğini gösteren birkaç misalden ibarettir.

III.

Türk dilinin farsça üzerindeki te'sirinin en ziyade kuvvetlendiği devir olarak, XIII.—XV. asırları göstermek icab eder. Yukarda verilen izahattan anlaşıldığı gibi, asırlardan beri mütemadi surette artıp gelen bu te'sir, yine aynı mahiyette âmillerin — yâni etnolojik ve kültürel âmillerin — nüfuzu altında, bir kat daha genişlemiş ve derinleşmiştir. Biz bunu, tarihin umumî akışı bakımından, kolayca izah edebiliriz: uzak ve yakın şarkta Cengiz imparatorluğunun — yahut, belki daha doğru bir tabir ile, Cengizliler imparatorluklarının — kuruluşu, etnoloji ve kültür tarihi bakımından, türk-iran münasebetlerini daha sıkı bir hâle getirmişti. Bu sırada Afganistan'a ve İran'm muhtelif yerlerine, Horasan'a, Fars'a ve bilhassa Irak ve Azerbeycan'a mebzûl nisbette yeni türk ve daha az nisbette moğol unsurlarının yerleşmesi, iki halk arasındaki temasları kuvvetlendirdiği gibi, bütün İran ile İran garbindeki memleketlerin, Suriye müstesnâ olarak, İlhanlılar devletinin siyasi hâkimiyeti altında birleşmesi, türk ve fars unsurları arasındaki yüzlerce yıllık münasebetleri büsbütün arttırdı. İlhanlılar imparatorluğunun büyük iktisâd ve kültür merkezlerinde bu unsurlar müşterek bir hayat sürüyorlardı. Bu sâhalara gelmiş olan mahdut miktarda moğol unsurları — Afganistan'da bugün dillerini kaybetmiş olan Hezâreler müstesnâ olarak — XIV. asrın ikinci yarısında tamamiyle türkleşmişler, yalnız türkçeye ve farsçaya sayısı o kadar fazla olmayan bâzı moğolca kelimeler bırakmışlardır. Sayısı o kadar fazla olmayan kaydını koymaktan maksadım, moğolca zannedilen bu kelimelerden mühim bir kısmının esasen türkçe olmasından dolayıdır; tarihi kaynaklarda Cengizliler imparatorlukları zamanında kullanılmağa başladıkları için, bâzı âlimler, yanlış olarak, bunları moğolca sanmışlardır.

Bu kısa izahat, XIII.—XV. asırlarda türk ve fars dillerinin, halk dili olarak, yayıldıkları ve birbirleri ile temasta buldukları sâhaların genişliğini göstermeğe kâfidir. Şimdi bunu tamamlamak için, bu her iki dilin edebî dil olmak bakımından, bu asırlardaki vaziyetlerini kısaca anlatalım: klâsik türk edebiyatı, iyiden iyiye kuvvetli bir inkişaf devresine girmiş, yalnız şarkî ve garbî Türkistan'da, H'ârezm'de, Afgan ve Hind

saraylarında, İran'da değil, Irak'ta, Anadolu'da, Suriye ve Mısır'da, Altınordu'da, XV. asırda Rumeli'de büyük bir canlılık göstermişti. Bu edebiyat başlıca iki büyük edebî lehçe ile, şarak ve garp lehçeleri ile, yazılıyordu; XIV. asırdan başlayarak, garp lehçesinin ikiye ayrıldığını, garbî oğuz, yani Anadolu lehçesinden başka bir de şarkî oğuz, yani, *azerî* lehçesinin edebî bir dil olarak doğduğunu görüyoruz. Mamafih muhtelif siyasî hâkimiyetler dairelerindeki bu edebî hareketler, bir biri ile çok yakından ve çok sıkı temasta idiler; bir biri ile doğrudan doğruya siyasî ve iktisadî münasebetlerde bulunmayan kültür sâhaları bile, dolayısıyla, kültür münasebetlerini ve bağlarını muhafaza ediyorlardı. Orta zamanda yakın şark memleketlerini bir birine bağlayan deniz ve kara yolları, fikir ve sah'at mübadelesinin de vasıtaları idi; türk devletleri arasındaki türlü siyasî ayrılıklar, harpler bile bu kültür bağlarını çözemiyordu. Türkçenin, edebî dil olarak, bu büyük inkişafı, onun İlhanlılar sarayında, Celâyirler devletinde, Altınordu imparatorluğunda, Osmanlı devletinde *resmî dil* haline getirmiş, yabancılara türkçe öğretmek için bilhassa Mısır'da, Kıpçak sâhasında, İlhanlılar dairesinde, türlü türlü lügat kitapları ve gramerler yazılmıştı. Bir misâl olarak Memlûkler sâhasında başlıca Abû Hâyyân'ın eserlerini İlhanlılar dairesinde de İbn Muhanâ'nın türk-fars-moğol lügatini zikredebiliriz. Klâsik türk edebiyatının inkişafı ile beraber olarak, farsçanın ve fars edebiyatının dil ve edebiyatımıza hergün artan bir te'sir icra ettiğini de kaydedelim.

İran edebiyatının Cengiz ve oğulları zamanındaki vaziyetine glince, bunu türlü bakımlardan tetkik ederek, müspet veya menfi hükümler verenler vardır. Benim anladığıma göre, bu büyük tarih hâdisesi, arapçanın zararına olarak, yazı dili sıfatı ile farsçanın ve İran edebiyatı sâhasının genişlemesini mucip olmuştur. Yalnız İran'da değil, hattâ Anadolu'daki türk saraylarında ve medreselerinde, münévver sınıf arasında, fars edebiyatı modası vardı. Klâsik türk edebiyatının kuvvetlenmesi, türk illerinde farsçanın mevkinin biraz sarsmakla beraber, fars edebiyatının te'sirini arttırmıştı. Bundan evvelki asırların hiçbirinde, XIII.—XV. asırlarda olduğu kadar, türk soyundan farsça yazan şair yetişmemiştir. Gazheliler ve Selçuklular devrinin arapça-farsça şiirler yazan şairleri gibi, bu devirlerde de türkçe-farsça iki dilde yazan şairler yetişti. Yalnız Anadolu'da, İran'da, H'vârezm'de değil, şarkî Türkistan'da bile türkçe-farsça yazan şairler biliyoruz. Bâzan bu iki dil birbirine karıştırılarak, eski edebiyat kitaplarının *mülemma*' dedikleri tarzda, şiirler de yazılıyordu. Daha kısa bir ifade ile söyleyelim: türklerle farsların müşterek bir idare altında müşterek bir hayat geçirmeleri, iki dil arasındaki karşılıklı te'sirleri de aynı nisbette kuvvetlendiriyordu.

Bu izah edilen vaz'iyette türkçenin farsçaya — evvelki asırlardan daha fazla bir mikyasta — tesir edeceği kendiliğinden anlaşılır. Türklerden yetişen birçok şairlerin farsça yazmalarının da bu hususta âmil olacağı pek tabiidir. Diğer taraftan, aslen fars olan şair ve müelliflerden birçoğunun — ya türk muhitinde yetişmek suretiyle çocukluklarında, yahut türk saraylarına ve türk büyüklerine intisap etmek için, sonradan — az çok türkçe öğrendiklerini gösteren vesikalarda yok değildir; XIV. asrın meşhur lâtifeci şairi 'Ubayd Zakânî'nin türkçe bildiğini eserlerinden anlıyoruz. XIII. asrın büyük şairi Husrev Dehlevî, Laçın kabilesine mensup, ana dili türkçe bir türktü. XV. asır başlarında büyük şöhret kazanan Hafız Şîrazî'nin en mâruf muakkibi Kâsim al-Anvâr Tabrizî'nin türkçe şiirleri vardır. Timur şehzadelerinden Baykara'nın şairi buhâralı Burunduk, isminden de anlaşılacağı gibi, bir türktü; bir şiirinde türkçe bildiğini açık açık gösteriyor. XIII. — XV. asırda Anadolu'da ve orta Asya'da yetişen büyük türk şairleri, farisî şiirler de yazıyorlardı; Emir Süheylî, Âsafî gibi bâzı türk şairleri, türkçe eserler de yazmakla beraber, daha ziyade farsça şiirleri ile şöhret kazanmışlardı; meşhur şuarâ tezkeresi sahibi semerkandlı Devletşah, farisî-türkçe mülemma' şiirler de yazıyordu v.s. Bu misâlleri daha pek çok uzatmak kabil ise de, bu kadarı maksadımızı isbata kâfidir. Mamafih, daha XIII. asrın ikinci yarısında yetişen bazı İran şairlerinin bilhassa türkçe ve moğolca kelimeler karıştırarak, şiir yazdıklarını biliyoruz. İlhan Argun devri şairlerinden Pür Bahâ-i Câmî'nin meşhur bir kasidesi, bunun en güzel bir numûnesidir. Hâlbuki bu şair soyca farstı. Neslen türk olmakla beraber, İran tasavvuf edebiyatının çok kudretli bir siması olan Anadolu şairi Mevlâna'da ise, bâzı türkçe şiirlerden, türkçe-farsça mülemma'lardan başka, birçok türkçe kelimelere tesadüf edilir ki, bunlar hakkında eskiden beri bâzı küçük lügat kitapları yazılmış ve son zamanlarda da, gerek Avrupa'da gerek memleketimizde, buna ait değerli araştırmalar yapılmıştır. Bunların neticelerine göre, Mevlâna'da yüzden fazla türkçe kelimeye tesadüf ediliyor.

Bütün bu izahattan sonra, XIII. — XIV. asırlarda farsçaya geçen çok mebzûl türk — ve devlet teşkilâtı gibi şeylere ait pek mahdut moğol — sözlerinin mahiyeti kendiliğinden anlaşılır. Bunları, evvelki devirler hakkında yaptığımız gibi, şu muhtelif bölümlere ayırabiliriz: 1. Türk memleketlerine, türk ve moğol kabilelerine ait yeniden yeniye giren has isimler ve kabile teşkilâtına mahsus ıstılâhlar. 2. Cengizlilerin kurdukları devletlere mahsus ve en çoğu türk aslından gelme unvan, rütbe, me'mûriyet, vergi adları; ordu teşkilâtına, kıyafetlere, yiyecek ve içeceklere ait sözler. Bilhassa bu devirlere ait tarih kitaplarında, meselâ Cüveynî'de, Vassâf'da, Reşîdüddin'de, Şerefüddin *Zafernâme*'sin-

de bunlara her sahifada tesadüf olunur; bunların mühim bir kısmı şiir diline de girmiştir. Bu devir tarihlerinde rastlanan bu çeşit kelimeler hakkında — meselâ *Vassâf tarihi* hakkında — yazılan küçük lügat kitapları gibi eserler de vücutte getirilmiştir. 3. Bunlardan başka umumî mahiyette sair sözler. Bunlar resmî dilden, edebî dilden değil, daha fazla halk dilinden geçmiş kelimelerdir. Bu devre ait fârisî eserler üzerinde yaptığım araştırmalarda elde edilen sözlerden bâzı örnekleri, bu arzettiğim bölümlere göre, sıralayıp göstereceğim. Bu kelimelerden bir kısmı, yalnız edebî fârisîde kalmayarak, İran'ın halk lehçelerine de geçmiştir (meselâ İlhanlılar zamanında hükümdara mahsus emlâk manasına gelen *incü* kelimesi, bugünkü nayinî lehçesinde, *enjü* şeklinde ve zevce manasında mevcuttur; kelimenin semantik tahavvülü, pek kolay anlaşılıyor). Bu hususta yapılacak araştırmaların da, gerek iranistik gerek türkölöji bakımından, büyük ehemmiyeti vardır.

1. اوروغ , قلماق , برلاس , موغول , چغتای , اویغور , اوزبك , جلاير , تارخان , آرغون .
 („oymak“), آيماق , اولوس

2. بهادر , نوكر , بخشى , داروغه , آلتون تمغا , آل تمغا , تمغاجى , تمغا , بكارىكى , بك , اوغلان , قآن , اولوغ , يارغوجى , يارغو , اولوغ بتيكجى , بتيك , بتيكجى , توتقال , ايناق , قوشون , قورجى , اوردو , ياساقچى , اولوغ ياسا , ياسا , („noyan“), نوين , سانجاق („şölen“), شيلان , يارغوجى باورجى , قام , اورناق , قونجور , قالان , تواجى , باسقاق , تومان , اولكه , چاليش , بولناق , بزك , چريك , ياساميش , بلارغوجى , يورتجى , يساول , بكاول , ايلغار , برانغار , جاوونغار , قوشجى , آختاجى , تورغاق , قوشقال , ايلدوجى , توشمال , آياقچى , قاراچى , جارجى , يامجى , يام , ياساميشى .

3. تانكسوق , پيشمشى , پيشمش , تكشمشى , تكشمش , ساوورى , ساوور , تغار , گوج , گوج , (سوغات) , سوغات , قامچى , („ağırlama“), آقرلاميشى , آقرلامش , آش , (تنسوق , تنسوخ) , („bir nevi karanlık“), قرانفو , (اسرامشى) اسرامش , ياپشمشى , ياپشمش , طوى , بوغرائى , بوغرا , سوفار , بىلطاق , وشق , بالابان , شاهين , („kuş“), برندق , („bir nevi pancar“), چغندر , („yoğurt“), جغرات , ترخانه , تارخان , توتماچ , („turşu“), آچار , تنكه , بوغرا , („şir-kedek , قيمه , („süğlün“), قرقال , (فاتىغ) قنتق , („bik nevi tatlı“), سرمش , („şir-den dolması“), توركانى , قوطاس , آلاجا , („mantı“), منتو , („bir nevi ferace“), دوکه , طاسنا , („sipahilere mahsus bir nevi kısa ceket“), ترك , („bir nevi kumaş“), چاچار , چارين , چول , („perçem şeklinde , كيسمه , ساچاق , چيزمه , („ayakkabi“), چكمه , („bir nevi libas“), يلمه , يته , („sırmalı külâh“), يغناق , ياغلق , („kürk çıkarılan hayvanlar“), قرساق , قائم , سامنور , („hile“), آل , („renk“), آل , آکا , („büyük kardeş“), اجى , جوق , جوق , چراغ , (رغو) بورو , آرسلان , آرمغان , آخريجى

قیشلاق , ییلاق , („cariye“), قیرناق , قلاووز , قاز , قازغان , کین , کول , کردک , کرک , اخی ,
 („iki yaşında“), شیشهک , سفراق , سینوز , سکسک , سورن , بورت , قاراقچی , قوروچی , قوچ ,
 („bir yemek“), طوزلوق , („inek yavrusu“), طوسون , („denk“), تنک , („koyun“),
 یوزشد , یوزغا , یاواش , ینکه , یاراتق , یاغی , („yolcu misafire verilen yemek“), طوزعو .

IV.

XV. asırda Timurîlerin, Karakoyunluların, Akkoyunluların ve nihayet Safevîlerin hâkimiyeti, fârisideki türk sözlerinin artmasına, mühim nisbette, âmil oldu. Saraylarında ve ordularında türkçe konuşulan bu türk sülâleleri devrinde, türk ve iranî unsurlar arasındaki münasebetler, büsbütün arttı; yalnız şehirlerde ve köylerde değil, göçebe halk arasında da bu temasların çoğaldığını görüyoruz. Türkçenin, fârisî ile beraber, *resmî dil* olarak da kullanıldığı Safevîler devrinde, İran'da azerî türk edebiyatı büyük bir inkişafa mazhar olduğu gibi, Horasan'da Mâverâünnehir'de, ve Hindistan'daki Baburîler sarayında Çagatay edebiyatına zengin mahsüller verdiği de malûmdur. Bir taraftan türkçe ile beraber farsçayı da kullanan bu *iki dilli* şairlerin edebî te'siri, diğer taraftan türklerin siyasî ve askerî nüfûzunun manevî tazyiki ve nihayet iki unsur arasındaki müşterek hayat, fârisideki türk unsurlarının mütamadî surette artmasına sebep oldu.

En son tarihî eserlerde bile, tamamen yanlış olarak, İran'da aryanizmin galebesi tarzında tefsir edilen Safevîler devri, hakikatte, „mufrit şîî türk aşiretlerine istinaden, İran'm Sâsânî devrindeki vahdetini yeniden kuran türk — veya türkleşmiş — bir sülâlenin hâkimiyeti“ devresidir. İran'ın asıl fars ekseriyeti ile meskûn muhtelif sâhalarındaki sünnilîği kaldırarak, *şîa-i isnâ 'aşeriye*'yi devlet dini olarak, kullanan Şafeyîler, bu suretle, Mâverâünnehir ve Anadolu'nun sünni devletlerine karşı tabii bir cephe almış oluyorlardı. Şîilik, memleketin muhtelif unsurlarını birleştirmek için, bir vasıta idi; hükümdar yalnız cismanî değil, aynı zamanda rûhânî bir reis, bütün kızılbaş kabilelerini sînesinde toplayan tarikatin başında bir mürşid idi. Devlet teşkilâtında moğol devrinden intikal eden müesseselerle beraber, aşirî (*tribal*) müesseseler de mevcuttu ve bütün bunlar türkçe ve kısmen moğulca isimler taşıyordu.

Türk ve fars dillerinin birbirine bu karşılıklı tedâhüllerinin en tipik bir numunesi olmak üzere, Şah Safî ve Abbas II. devri şairlerinden Afşar türk kabilesine mensup Tarzî'nin divanını gösterebiliriz. Dîvanı son senelerde İran'da tabedilen ve ahiren Prof. *Berthels* tarafından tet-

kik olunan bu şairin türkçe ve farsça şiirlerinden başka, türkçe-farsça mülemma'ları ve bütün bunlardan daha tipik olarak, türkçe kelimeleri fars gramerine göre tarif ederek ve mebzûl türkçe kelimeler kullanarak yazdığı farisî şiirleri vardır. Şair, Şafevî sarayında pek hoş giden bu tarzı, kendisinin icad ettiğini tefahür ile söylemektedir. Mamafih bu tarzın, daha sonra muakkibler bulup bulunmadığı hakkında malûmatım yoktur.

V.

Esasen uzamış olan bu tebliği daha fazla uzatmamak için, Safevîler devri hakkında — lâıyk olduğu — daha uzun izahata girişmeyeceğim gibi, onu takip eden sülâleler zamanında bu iki dilin mütekabil vaziyetlerini izaha kalkışacak da değilim. Yalnız sözlerime nihayet vermek için, bu hususta beş senedir başladığım bir tetkikin ana çizgilerini arz etmek isterim.

Yeni farisîde türk unsurlarının Gazneliler ve Selçuklular devrinden başlayarak, son asırlara kadar, mütemadiyen arttığını bâzı misaller ile anlattım. Gerek edebî dilde, gerek halk dilinde ve muhtelif lehçelerde hâlâ yaşayan bu türk bakîyelerini toplamak teşebbüsü, bugüne kadar yapılmamıştır. Gerçi eski yeni lûgat kitaplarında bunlardan bir kısmına tesadüf olunabilir; fakat yukarıda söylediğim gibi, onların izah tarzları da çok defa yanlışdır. Türk ve fars filolojilerini aynı derecede alâkadar eden bu geniş mevzu üzerinde usûllü bir surette çalışmak için, nasıl bir yol tuttuğumu kısaca anlatayım:

1. Muhtelif devirlere ait, muhtelif edebî kaynakları — manzum ve mensur her türlü eserler, kronikler v.s. — tarayarak, onlardaki türkçe sözleri tesbit etmek.

2. Muhtelif devirlere ait ferhengleri tarayarak, onlardaki türkçe sözleri tesbit etmek.

Bu suretle, her kelimenin yeni farisîye ne zaman girdiği ve hangi asırdan hangi asra kadar, ne gibi mânâlarda kullanıldığı misâller ile beraber gösterilmektedir. Ferhenglere gelince, onlarda, eğer kelime zamanı malûm her hangi bir şairden bir misâl ile te'yit edilmişse, oha göre zamanı tayin edilerek, gösterilmiştir. Tarihî ıstılah mahiyetindeki kelimeler hakkında oldukça uzun ve tarihî izahata girişilmiş ve muhtelif devirlerde ve coğrafi sâhalardaki semantik tahavvülleri de tesbit olunmuştur. Türk menşeinden mi, yoksa fars menşeinden mi geldiği münakaşayı muçip olacak kelimelerin, eski ve yeni muhtelif türk lehçelerindeki şekilleri hakkında biraz uzun izahat verilmek zarurî görülmüştür. Farisî ferhengle-

rin takip ettiği alfabetik sıraya göre tanzim edilen bu lügat tamam olduktan sonradır ki, kültür tarihi bakımından, bundan sarîh ve kat'î neticeler çıkarmak kabil olacak ve eserin mukaddimesini bu teşkil edecektir. Esere, ayrıca İran'daki türk ve moğol unsurları hakkında tarihî ve etnolojik geniş bir tetkik de ilâve olunacaktır. Muhtelif indeksler sayesinde muhtelif bakımlardan kolayca istifade imkânı te'min edilecek olan bu tetkik hakkında, daha açık bir fikir verebilmek için, küçük bir örnek olarak bir iki kelime hakkındaki izahatı arz etmek isterdim. Zaman yokluğu maalesef buna imkân bırakmıyor. Daha epey bir müddet beni işgal edecek olan bu araştırma mahsûlünü ortaya koymağa muvaffak olabilirim, bu şimdiye kadar tamamiyle ihmâl edilmiş olan yeni f a r i s i d e t ü r k unsurları mevzûunu tetkik için, oldukça sağlam bir zemin teşkil edebilir ümidindeyim.